

הערכת תכנית "רביבים" תשס"ח – תשס"ט

תקציר הממצאים

מוגש לקרן אבי חי על-ידי: ד"ר גילי שילד, מוטי בר-אסולין וד"ר אילה לוטן

חלק א'

תקציר ממצאים לשנת ההערכה הראשונה -- תשס"ח

חלק א' של הערכת תוכנית רביבים נערך בשנת הלימודים תשס"ח והתמקד במאפייני בתי-הספר בהם נקלטו הבוגרים ובהשתלבותם בהם. ההערכה התבססה על ראיונות עם מורים בוגרי התוכנית ממחוזרים א'-ג' שעבדו בהוראה בתשס"ח (52 ראיונות טלפוניים ו-15 ראיונות עומק אישיים) וראיונות אישיים עם 24 מנהלי בתי-ספר בהם עבדו מורים אלה. בנוסף, נערך ניתוח של מאפייני בתי-הספר בהם נקלטו בוגרי התוכנית -- פיזור גיאוגרפי, ייחודיות חינוכית, רמה חברתית-כלכלית, הישגים בבחינות הבגרות והיצע לימודי היהדות בהם. חלק ב' של ההערכה יתבצע בשנת הלימודים תשס"ט.

בתי-הספר שקלטו בוגרי רביבים: 75% מהמורים עובדים בבתי-ספר לפי בחירתם ולא הסתייעו בשיבוץ באף גורם אחר. השיקולים המרכזיים של המורים בבחירת בתי-ספר היו אופיו וייחודו החינוכי ומאפייני אוכלוסיית התלמידים. המורים נטו לבחור בבתי-ספר בהם הייתה מלכתחילה תשתית ללימודי יהדות או שהיה קיים בקרבם הרצון לפתח תחום זה. 70% מהמורים עובדים בעיר ירושלים ובסביבותיה. בקרב בתי-הספר בהם נקלטו בוגרים יש ייצוג יתר לבתי-ספר מבוססים מבחינה חברתית-כלכלית ולבתי ספר בעלי ייחוד חינוכי (ניסויים, דמוקרטים, אמנויות, לימודי יהדות) בהשוואה לייצוגם באוכלוסיית בתי-הספר הממלכתיים, העל-יסודיים, היהודיים. ייחוד בתי-ספר אלה מתבטא גם בהישגים גבוהים יותר בבחינות הבגרות וגם בהיצע גדול יותר של לימודי יהדות.

הכשרת המורים ועמדות כלפיה: כשני-שלישים מהמורים סיימו את כל חובותיהם לתואר שני (ו-4 מורים אף ממשיכים ללימודי תואר שלישי). לעוד כ-10% חסרה עבודת גמר וליתר - גם חובות נוספים. 7 מבוגרי מחזור א' טרם סיימו חובותיהם לתואר שני.

נראה שההכשרה בתחום הדעת מעולה. רבים, מורים ומנהלים, הוקירו והיללו את ההכנה העיונית מבחינת היקף הידע, המגוון, הקורסים והנושאים, העומק, הדגש על בין-תחומיות. לעומת זאת, עלתה ביקורת נוקבת על ההכשרה בתחום הפדגוגי: מורים רבים הצביעו על פער גדול בין ההכשרה העיונית, בתחום הידע, לבין ההכנה החלקית בלבד, החסרה בכל מה שקשור לפדגוגיה, דידקטיקה, כלים ופרקטיקה. התוכנית סובלת מגישה אקדמית מדי על

חשבון השקעה במתן כלים חינוכיים-טיפוליים להתמודדות עם כיתה, להוראה דיפרנציאלית בכיתות הטרוגניות ולהכשרתם כמחנכים.

לביקורת הצטרפו מנהלים, שסברו שלהכשרה חסרונות וחולשות שהבולטות שבהן הן חיבור נמוך לשטח והכנה לא מספקת לקראת השתלבות במערכת החינוך ובאילוציה, מכוונות להוראה גבוהה (לתלמידים 'טובים', בעלי יכולת), על חשבון הכנה להתמודדות עם כיתות הטרוגניות ועם תלמידים חלשים ומתקשים בעלי לקויות למידה, חוסר מוכנות להתחיל בהוראה, ובמיוחד בחינוך כיתה. חלק מהמנהלים ציינו באי-נחת את טיפוח אליטיזם, האגו ו'הפינוק מקצועי'.

יעדים ומסרים חינוכיים: היעדים המרכזיים שהציבו המורים לעצמם: [א] הקניית יסודות התרבות והזהות היהודית (90%-80% מהמורים שואפים שתלמידיהם יכירו את המסורת והתרבות היהודית, את המנהגים הקשורים במעגל החיים היהודי, את ההיסטוריה של עם ישראל וירגישו חלק מן העם היהודי); [ב] חינוך חברתי-ערכי, שעבור רוב המורים הוא 'קודש הקודשים', והדיסציפלינה מהווה רק פלטפורמה לטיפוח ערכים בין-אישיים, לפיתוח תודעה, מעורבות ומחויבות חברתית, ודין וחשבון מוסרי; [ג] הקניית נורמות לימוד טובות ואהבת ידע בכלל, הרחבת אופקים והחדרת יסודות חשובים ללמידה -- סקרנות, ביקורתיות והתלהבות; [ד] הישגים לימודיים בכלל וציוני בגרות טובים בפרט.

מורת רוח וביקורת מחמירה נשמעו בקרב המורים ביחס לחזון, ליעדים ולרציונל העומק של התוכנית, ובמידה מסוימת גם של קרן אבי חי. לא כל המורים הבינו לאשורם את המסרים המרכזיים של התוכנית. חלק לא מבוטל מהם הרגישו החמצה מן הפער בין ההצהרה וההשקעה העצומה לבין התמקדות התוכנית בספקטרום הצר של הבאת אנשים איכותיים להוראת מקצועות היהדות.

המסר שנקלט היה תפקידם כסוכני תרבות, כשגרירי תוכנית שמטרתה לשפר את המעמד של מקצועות היהדות ורובם הצטרפו לשליחות זו. אך, חסרה אמירה חינוכית אידיאולוגית חזקה, חסרה התכוונות למשהו גדול ומורכב באמת, כמו אופנים ליצירת כוח פוליטי וחשיבה מערכתית מורכבת, וחסרה 'השראה למהפכה' שתסמן תחילתו של שינוי (בדמות צדק חברתי, למשל) במה שבעיני מורים אחדים נתפס כדחוף יותר, במציאויות שבהן נתקלו, מאשר מטרת-העל של התוכנית.

עבודת המורים בבית-הספר: מרבית המנהלים מתארים רמה טובה של השתלבות של מורים בחיי בית-הספר ובצוותי מורים, במיוחד אם בית-הספר פועל להשגת התאמה טובה בין המורים לבין צורכי בית-הספר. בעיקר הדגישו את החשיבות של ניווד מורים בין רמות גיל ובין רמות יכולת של תלמידים ושל תמהיל ואיזון נכון בין הוראה לחינוך. המנהלים מייחסים קשיי השתלבות בעיקר למורים מתחילים ולהלם של המפגש הראשוני עם השטח. חלק מהמנהלים ראו את קשיי מורי רביבים כייחודיים להם, וכתוצאה של הסוציאליזציה האליטיסטית שעברו בתוכנית גם אם לא במתכוון.

רוב המורים מתארים הקלטות טובה בבית-הספר ומציינים את תמיכתם ויחסם האוהד של המנהלים שבאו לידי ביטוי במסר 'סומכים עליך', בשיתוף ובהיוועצות ובדרגות החופש שהוענקו -- חופש בבחירת פרקטיקות ההוראה, חופש ליצירתיות ולביטוי של הפדגוגיות המרכזיות שהודגשו בהכשרה וחופש מהצורך 'להספיק' חומר (במיוחד בחטיבות ביניים ובמקצועות שאינם חובה). חלק מן המורים ייחסו את השתלבותם הטובה לנוכחות של מספר מורים בוגרי רביבים באותו בית-ספר -- 'מסה קריטית' המגבירה את השפעתם ותורמת לאחווה מיוחדת המאפיינת את הנוכחות הזאת.

תפקידים בבית הספר: כשלושה-רבעים מהמורים ממלאים תפקיד של מחנכי כיתה. על מרבית המחנכים הוטל תפקיד זה, כבר בשנת עבודתם הראשונה בבית-הספר. יחד עם זאת, רוב המנהלים, סברו שלמורים צעירים עדיף לדחות חינוך כיתה לשנה שנייה ומעלה. עבור רוב המורים-המחנכים היווה חינוך כיתה דרך להשתלבות בבית-הספר והזדמנות להכיר מקרוב את תלמידיהם ולעסוק בחינוך-ממש. מקצתם תיארו התנסות קשה ובעייתית כמחנכים (כזכור, רק 10% מהמורים מרגישים שלימודיהם באוניברסיטה הכשירו אותם לחנך כיתה). נשיאה בתפקידים שונים בבית-הספר אפיינה חלק ניכר מן המורים, גם הצעירים מאד, הן בתחום הידע והן בתחומים חברתיים וארגוניים. הרצון למלא תפקידים נבע מהיעדים העיקריים של המורים -- שינוי מעמדם של לימודי היהדות וחינוך לערכים יהודיים וישראליים. יעדים אלה הביאו למעורבות במידה רבה הן ברמת מורה-תלמיד (חונכות אישית, תוכניות של צמיחה אישית) והן ברמה בית-ספרית (פעילות חברתית והתנדבות של תלמידים, הקמת בתי-מדרש לתלמידים ולמורים, פעילות סביב חגים ואירועים מיוחדים, פעילות בוועד מורים ומועצת תלמידים ועוד).

פרקטיקות הוראה: עבור רוב המורים, השאיפות הגבוהות, האידיאולוגיה והזהות המקצועית המפותחת פירושו ניווט ותמרון תמידיים בין שילוב פרקטיקות הוראה יצירתיות לבין עשייה אינטנסיבית בו-זמנית גם בהוראה וגם בחינוך. חלק ניכר מן המורים הדגישו כי הם שוקדים על מה שנקרא 'שיעור טוב' -- מובנה, בהתאם למערכי שיעור מוקפדים, מתוך הצמדות לטקסט, כולל דפי עבודה וכד' (תוך הבחנה בין מה שניתן לעשות עם מחשבת ישראל לבין מה שניתן או לא ניתן לעשות עם תנ"ך). זאת, תוך מחויבות לתפיסה פדגוגית, לחומר הלימוד ולדרישות בחינות הבגרות. ניכרת בקרבם שונות מבחינת הפרקטיקות הראויות להשגת 'שיעור טוב' ולבטים סביב נושאים כגון 'כן-לא הכתבה בשיעורים'. בכל מקרה, בולטת ההתחשבות בצרכי התלמידים וניסיון לראות את כולם. הפרקטיקות המוערכות והרווחות ביותר בקרב מורי רביבים קשורות ומכוונות לתרבות השיח, לקיום דיון בכיתה, לעיסוק באקטואליה ולשילוב בין לימוד וחינוך לערכים על-ידי דיגום (modeling) -- פרקטיקות הדורשות מהם, לדבריהם, מידה רבה של גמישות, אלתור והתמודדות עם נושאים ומצבים מורכבים שלא הוכנו לקראתם.

קשיים בהוראה והתמודדות איתם: כמחצית מהבוגרים חשים שהקשיים העיקרים הם לחץ 'להספיק את החומר', לחץ בחינות הבגרות, העדר משאבים בבית-הספר ורמת השכר. מעמדם של המורים בבית-הספר איתן למדי ורק מורים מעטים מצביעים על קשיים שמקורם במעמדם בבית-הספר או שמקורם בבעיות משמעת והיעדר מוטיבציה של תלמידים. הקשיים המשותפים כמעט לכל המורים הם התמודדות עם תלמידים חלשים בכלל, עם כיתה הטרוגנית, עם בעיות גיל ההתבגרות ועם הצורך לווסת ולאזן בין הוראה (לקראת בגרות) ובין מחויבות לחינוך 'ולעשייה מעבר'. יחד עם זאת, קיימת שונות רבה בדרכי ההתמודדות עם אתגרי ההוראה. בקצה האחד של הרצף נמצאים מורים בעלי חוויה טובה של הצלחה -- כאלה שמתארים נקודת פתיחה טובה ונוסכת ביטחון מבחינת מידת ההתאמה לבית-הספר ולאוכלוסייתו, הליווי והתמיכה שקיבלו והיכולות האישיות שסייעו. בקצה השני של הרצף מתארים [מעט] מורים חווית הוראה קשה -- אם בשל התאמה נמוכה בינם לבין המסגרת הבית-ספרית או אוכלוסיית התלמידים, אם בשל יכולותיהם ונטיותיהם האישיותיות מול תובענותו של המקצוע ואם, ובמידה רבה, בשל פער בין תפיסת התפקיד שלהם וההכנה לקראתו לבין ביצועו בשטח.

כשנזקקו לכך, נסתייעו המורים במנהל, ברכזי מקצוע ובמורים ותיקים מבית-הספר ופחות מכך בעמיתים מרביבים. דווקא לגבי הליווי מצד רביבים הוצגו עמדות שונות, אך חלק גדול יותר מן המורים העדיפו שלא להיעזר במה שהוצע מטעם התוכנית בטענה שמפגשי הליווי לא היו פוריים, ובמיוחד לא מספיק רלוונטיים להתנסויותיהם באותה עת ולא הצדיקו, את הגעתם לאוניברסיטה וכי הנוכחות בהם הייתה דלילה ממילא.

הערך המוסף של מורי רביבים: כמחצית מהמורים סבורים שלבוגרי רביבים ערך מוסף על-פני מורים אחרים. מאפיינים שנחשבו בעיני מרבית המורים למובהקים או 'רביביים', כללו ידע עשיר ומעמיק, מחויבות רעיונית ומעשית לחינוך בכלל ולחינוך לערכים בפרט. וכן כינון וביסוס של לימוד מקצועות היהדות בגישה מדעית והיסטורית, ביקורתית ופתוחה, תוך שימוש בדרכי הוראה ובפדגוגיות מגוונות, ייחודיות וחוויותיות, ובדוגמא אישית בראש ובראשונה. על-אף זהירות רבה בבחירת המילים תיארו עצמם רוב רובם של המורים כמי שעוסקים בהוראה מתוך בחירה. עניין זה, הוצג על-ידם, אמנם, יותר כמאפיין של בוגרי התוכנית מאשר כמאפיין ייחודי המבחין בינם לבין מורים אחרים. אך ניתן היה, בין השורות, להבחין בתחושת הייחוד ובגאווה המקצועית המתלווה לכך.

כל המנהלים הצהירו כי זכו במורים בעלי ייחוד וערך מוסף, זאת על-אף הפגמים והחסרונות שייחסו להכשרה, ועל-אף קשיי ההשתלבות שלדעתם אופייניים לבוגרי התוכנית יותר מאשר למורים אחרים.

יש מנהלים שהתרשמו מאד מהידע, מהשליטה ומהפדגוגיות המיוחדות. יש מנהלים שהוקירו במיוחד את הפתיחות, הזרימה, האישיות הנעימה והמיוחדת, את היכולת לכבוש ולסחוף תלמידים ואת כינון היחסים הטובים עמם. מנהלים אחרים ורבים התפעלו מהעשייה מעבר,

מ'הראש הגדול' ומהמחויבות והאחריות גם כמורים מקצועיים ועל אחת כמה וכמה כמחנכים, מההשקעה בחינוך לערכים ומן הזהות המקצועית העמוקה שאחד מביטוייה המרשימים היה התנהלותם בשביתת המורים.

לדעת המנהלים תרומתה של תוכנית רביבים לאיכותם של המורים, היא לא בכך שרק היא 'מייצרת' מורים משובחים, אלא שהיא מוציאה 'רק כאלה'. וזאת בעיקר בשל מטרותיה להכשיר מורים איכותיים לתחום דעת בעל כוח משיכה נמוך, ובשל תהליך המיון לכניסה לתוכנית. עם זאת, התקשו מרבית המנהלים להבחין בין השפעות ההכשרה עצמה על איכותם של המורים ובין אישיותם וייחודיותם של המורים. נראה כי התשובה טמונה בהכרה כי השילוב והמפגש בין איכות לאיכות הוא שמכונן את ה'אנינות' החינוכית, ולבטח, לדעת המנהלים, מעצים ומשביח אותה.

כל המנהלים הביעו את רצונם בהמשך עבודתם של המורים הרביביים והצהירו כי יעדיפו מועמד בוגר התוכנית על פני מועמד אחר. הם מעוניינים בחיזוק מעורבותם בקרב אוכלוסיות תלמידים חלשות ולא רק בחשיפתם לתלמידים הטובים, שאליהם, במידה רבה, מכוונים המורים מראש. זאת גם כאשר השפעותיהם בבית-הספר לא היו פורצות דרך או מהפכניות. ההישגים העיקריים שנרשמו לזכותם היו העלאת קרנם של מקצועות היהדות בעיני תלמידים ורכישת אמונם, אהדתם וקרבתם של תלמידים, הן מקצועית והן אישית.

הצלחה ושביעות רצון: למעלה ממחצית מהמורים מתארים, סימנים כאלה ואחרים של השפעה על תלמידים ועל בית-הספר ושל הצלחה מסוימת במימוש יעדיהם העיקריים -- הישגים לימודיים טובים בבגרות, הפחתת הניכור של תלמידים כלפי מקצועות היהדות, קידום מעורבות חברתית והתנדבות, התגייסות לצבא, ויחסי אמון בינם לבין תלמידיהם.

שביעות הרצון מהבחירה המקצועית של לא מעט מורים מושפעת מן החיפוש אחר משמעות ומן הפער בין תפיסת התפקיד לבין התנאים והנסיבות לביצועו כהלכה: קיים מתח אידיאולוגי מול המערכת, שאיננה תומכת ומותאמת לאיכויות ההוראה שהתכוונו להן -- כיתות גדולות, ביורוקרטיה רבה, תוכנית לימודים לא אטרקטיבית, תגמול נמוך. אצל אחרים נפער פער בין ההכשרה הרביבית הספציפית, לבין מציאות שבה תלמידים הם לא ממש צרכני תרבות ומחפשי דרך ושבה בתי-הספר עוסקים רק מעט בחינוך אמיתי.

פחות ממחצית מהמורים מצהירים על כוונתם להמשיך וללמד גם אחרי תקופת ההתחייבות. בוגרי מחזור א' מגלים את הנכונות הרבה ביותר להמשיך בהוראה ובוגרי מחזור ג', שתקופת סיום המחויבות רחוקה מהם, מגלים את הנכונות המועטה ביותר.

רוב המנהלים העריכו כגבוהים את סיכויי מוריהם להישאר בתחום החינוך -- בעיקר בהוראה, אך גם בניהול, בפיתוח פרויקטים ובהנחיה.

פוטנציאל התוכנית להשפיע: למרות הקשיים והלבטים, העריכו מרבית המורים כחיובי את הפוטנציאל של התוכנית, ושלהם כבוגריה, להשפיע, לחולל שינוי ולהטביע חותם. רובם מבטאים אמונה וביטחון בקהילה רביבית בעלת מסה קריטית, שאנשיה נושאים תפקידים

מובילים, הן במנהיגות החינוכית והן בבתי-הספר. המנהלים היו זהירים ומאופקים יותר לגבי השפעות מערכתיות של התוכנית וייחסו השפעות פוטנציאליות לאיכות האנשים יותר מאשר להכשרה במסגרת התוכנית.

קשר הבוגרים עם אנשי התוכנית: מקצת מהמורים, בעיקר אלה שהיו יחידים בבית-ספרם, תיארו קשר אישי חזק לתוכנית ועניין רב בהמשכו. כל היתר, תיארו מערכת יחסים פושרת. הסיבה העיקרית להתקלקלות היחסים בין חלק מהמורים לבין האוניברסיטה וקרן אבי חי קשורה בעובדה שהם לא סיימו את חובותיהם הלימודיים ולשיח שהתפתח סביב העניין. על-אף שרובם מצדיקים את העמדה הנוקשה מצד התוכנית, הם מסתייגים הן מן הסגנון והן מהפיכת שיח זה לדיבור הבלעדי ולמהות הקשר בין הצדדים. בנוסף, היו מורים שהרגישו כי מיצו עד תום את תרומת התוכנית, או שהעדיפו להתרחק לטובת דברים אחרים או שהמרחק והיעדר זמן עושים את שלהם.

חלק ב'

תקציר ממצאים לסיכום שתי שנות ההערכה תשס"ח- תשס"ט

הדו"ח הנוכחי מסכם את שתי שנות ההערכה של תוכנית רביבים. שנת ההערכה הראשונה (תשס"ח) התרכזה בהשתלבות בוגרי רביבים במערכת החינוך, הייתה תיאורית בעיקרה ולא עסקה בניתוחים סיבתיים. בשנה השנייה (תשס"ט) התמקדה ההערכה בבדיקת תוצרי התוכנית כפי שהם באים לידי ביטוי בלימודי היהדות בבתי-הספר ובעמדות התלמידים. לבדיקה של תוצרי התוכנית הופעל מערך הכולל שתי קבוצות השוואה המיועדות לשתי השוואות מרכזיות:

- השוואה בין בתי-ספר בהם מלמדים מורים בוגרי רביבים לבין בתי-ספר שלא קלטו מורים בוגרי רביבים
  - השוואה בין תלמידים שלמדו מקצועות יהדות עם מורים בוגרי התוכנית לבין תלמידים, מאותם בתי-ספר, שלמדו מקצועות אלה עם מורים שאינם בוגרי התוכנית
- שתי ההשוואות הללו מאפשרות לבדוק את השפעות התוכנית על תוצריה. בשתי שנות ההערכה השתתפו בה בפועל:
- 33 בתי-ספר בהם עבדו מורים בוגרי רביבים ועוד 172 בתי-ספר שלא עבדו בהם בוגרי רביבים
  - 33 מנהלי בתי-ספר
  - 71 מורים בוגרי רביבים
  - 1,782 תלמידים מהם 1,029 שלמדו עם מורים בוגרי התוכנית ועוד 753 שלמדו עם מורים אחרים

מאפייני בתי-הספר -- בתי-הספר בהם עובדים מורי רביבים הם ברובם בתי-ספר סלקטיביים ואינם מאפיינים את הזרם המרכזי של בתי-הספר בארץ, בעיקר מבחינת הממד החברתי-כלכלי, מבחינת הייחוד החינוכי שלהם ומבחינת פיזורם הגיאוגרפי. רוב בתי-הספר שקלטו בוגרי רביבים הם בתי-ספר מבוססים. שיעור בתי-ספר בעלי ייחוד חינוכי גבוה יותר מאשר בכלל המדינה וחלק גדול מהם מרוכזים בעיר ירושלים ובסביבתה הקרובה (רוב המורים בוחרים את בתי-הספר בהם יעבדו ביוזמתם הם וללא סיוע של גוף חיצוני כלשהו וכ-70% בחרו לעבוד באזור ירושלים).

שיעור הזכאים לתעודת בגרות, רגילה או אוניברסיטאית, בבתי-הספר שקלטו בוגרי רביבים גבוה יותר מאשר בבתי-ספר אחרים בארץ, אך לא ניתן לייחס תמונה זו להשפעת התוכנית שכן היא מאפיינת את בתי-הספר עוד משנת תשס"ג (ואולי אפילו קודם לכן) לפני שבוגרי

רביבים נקלטו בבתי-הספר. סביר יותר להניח, שתמונת המצב הינה תוצאה של הרכב אוכלוסיית התלמידים. נתון זה מקבל משנה תוקף מתשובותיהם של המורים לשאלה מה היו שיקוליהם המרכזיים בבחירת בית-הספר בו הם רוצים לעבוד -- רובם נטו לבחור בתי-ספר שהייתה להם נטייה מוקדמת לתגבור לימודי יהדות.

השתלבות המורים בבתי-הספר

כללית ניתן לומר, שהמטרה של תוכנית רביבים "להכשיר עתודה של מורים מצטיינים למקצועות היהדות" הושגה. יש, אמנם, קשיים שמקורם, הן לדעת המנהלים והן לדעת המורים, בהכשרה החסרה בעיקר בתחומי הפדגוגיה. אולם בסופו של יום, המנהלים יעדיפו בוגרי רביבים על-פני מורים אחרים, והמורים מצידם, ועל-אף הקשיים בהם הם נתקלים, מחציתם רוצים להישאר בתחום ההוראה ואף להתקדם בתפקידים במערכת החינוך. אולם, כפי שנראה להלן, האיכויות של המורים, המעורבות, האכפתיות וההכשרה הטובה בתחומי הדעת עדיין לא הניבו את הפירות הרצויים, כפי שהם מתבטאים בעמדות התלמידים. אמנם המורים הוותיקים (בוגרי מחזורים א' או ב') זוכים ליותר הערכה מצד התלמידים יחסית להערכה לה זוכים המורים הצעירים יותר או מורי קבוצת השוואה, ולהערכה זו השפעה על יחס התלמידים ליהדות ולמקצועות היהדות שהם לומדים. עדיין התלמידים הלומדים עם מורי רביבים אינם שונים משמעותית מתלמידים הלומדים עם מורים אחרים והערך המוסף של התוכנית אינו בא לידי ביטוי.

מנהלים: מעמדות המנהלים שרואיניו בשתי שנות ההערכה, מצטיירת תמונה של שביעות רצון גבוהה והעדפה לקליטת מורים בוגרי רביבים על פני מורים אחרים. כל המנהלים שיבחו מאד את ההכשרה בתחום הדעת, אך היו ביקורתיים לגביה בעיקר בשלושה נושאים: [א] פדגוגיה -- המורים הוכשרו ללמד בעיקר תלמידים 'טובים' ומתקשים ללמד בכיתות הטרורגניות, בטיפול בתלמידים בעלי צרכים מיוחדים וכד' [ב] השתלבות במערכת היררכית-בירוקרטית -- הגורמת לתסכול בקרב המורים-הבוגרים, לחיכוכים עם מורים ותלמידים, לתקופת הסתגלות איטית הדורשת סבלנות, ליווי והכוונה מצד בית-הספר [ג] סוציאליזציה אליטיסטית -- המביאה לעיתים להתנשאות, דעתנות ולוחמנות. המנהלים מייחסים את הקשיים בהשתלבות המורים בבית-הספר לחוסרים אלה בהכשרה, אם כי לדעתם בסופו של דבר, המאמצים ההדדיים מביאים 'לסוף טוב' ולשביעות רצון של שני הצדדים.

מורים: היעדים המרכזיים שהציבו לעצמם מרבית המורים כללו הקניית יסודות התרבות והזהות היהודית, חינוך חברתי-ערכי, הקניית נורמות לימוד טובות, סקרנות וביקורתיות, הרחבת אופקים, אהבת ידע, והישגים לימודיים גבוהים כולל ציוני הבגרות. כל היעדים מקבלים משנה תוקף בקרב בוגרי רביבים שסיימו תיכון ממלכתי-דתי (דתיים). את היעדים האלה ברצונם להשיג באמצעות פרקטיקות הוראה ייחודיות המבוססות על פיתוח תרבות

שיח בכיתה, שאלת שאלות, דיונים ברמה גבוהה, עיסוק באקטואליה, עידוד של פלורליזם מחשבתי וגישה ביקורתית מעמיקה.

מרבית המורים מילאו כבר מתחילת עבודתם בבית-הספר תפקיד של מחנכי כיתה משום שחינוך כיתה הוא עבורם דרך להשתלבות בבית-הספר, מאפשר להכיר מקרוב את התלמידים ונתפס כמאפשר לעסוק ב'חינוך-ממש'. כפי שהדגישו המנהלים, המורים מגלים רצון לשאת בתפקידים שונים בבית-הספר, הן בתחום הידע והן בתחומים חברתיים וארגוניים. הרצון למלא תפקידים נבע מהיעדים העיקריים של המורים - שינוי מעמדם של לימודי היהדות וחינוך לערכים יהודיים וישראליים.

על אף שרוב המורים תיארו קליטה והשתלבות טובה בבית-הספר לא מעטים חוו קשיים משמעותיים. בעיקר, התמודדות עם תלמידים חלשים, עם כיתה הטרוגנית במיוחד, עם בעיות גיל ההתבגרות וכד'. על הקשיים הם מנסים להתגבר בעזרת גורמים שונים מבית-הספר או עמיתים בוגרי רביבים. הסתייעות במנחי התוכנית או באוניברסיטה מזערית. כל המורים שרואיינו, ללא יוצא מן הכלל, שיבחו את ההכנה העיונית מבחינת היקף הידע ומגוון הנושאים. אך, כמו המנהלים, השמיעו ביקורת נוקבת על ההכשרה בכל הקשור לפדגוגיה, דידיקטיקה, כלים ופרקטיקה.

רוב המורים סברו שלבוגרי רביבים ערך מוסף על-פני מורים אחרים, בעיקר סברו כך מורים 'חילוניים' בהשוואה למורים 'דתיים'. הערך המוסף מבוסס על ידע עשיר ומעמיק, מחויבות רעיונית ומעשית לחינוך בכלל ולחינוך לערכים בפרט, וכן ביסוס של לימוד מקצועות היהדות בגישה מדעית, היסטורית וביקורתית, תוך שימוש בדרכי הוראה ובפדגוגיות מגוונות, ובראש ובראשונה במתן דוגמה אישית.

על-אף הקשיים והדילמות, בממוצע, כמחצית מהמורים שבעי רצון ומשוכנעים שישאר בעתיד בהוראה ו/או בחינוך. המורים יותר שבעי רצון מהמורות (73% ו-40% בהתאמה) ונוטים יותר ממורות להמשיך ללמד בתום שנת ההתחייבות (67% ו-40% בהתאמה). כאשר בבית-הספר מלמד יותר ממורה רביבים אחד גוברת הנטייה להשארות במקצוע (53% ו-43% בהתאמה).

תוצרי התוכנית

נבדקו תוצרים משני סוגים: תוצרים ברמת בית-הספר ותוצרים ברמת התלמיד:

תוצרים ברמת בית-הספר -- היצע לימודי יהדות בבית-הספר ו"צריכתם" על-ידי

התלמידים, שיעור הניגשים לבחינות בגרות במקצועות היהדות ופעילויות לא פורמאליות שמקיים בית-הספר בנושאי יהדות, כל זאת תוך השוואה בין קבוצת בתי-ספר "השייכים" לתוכנית רביבים לבין לקבוצה רלוונטית של בתי-ספר אחרים.

- **היצע לימודי יהדות:** בתי-הספר בתוכנית מציעים לתלמידים ומאפשרים להם ללמוד לימודי יהדות בהיקף נרחב יותר מאשר בתי-ספר בקבוצת ההשוואה -- הן בחטיבות

הביניים והן בחטיבות העליונות: בשני שלבי הגיל, בתי-הספר שבתוכנית מאפשרים לתלמידים לימודי מחשבת ישראל ולימודי תורה שבעל-פה בהיקף גדול יותר מאשר בתי-הספר בקבוצת ההשוואה.

לימודי תנ"ך שהוא מקצוע חובה קיימים כמובן בכל בתי-הספר. אולם, לגבי תנ"ך מוגבר, בחטיבות העליונות, התמונה קצת שונה -- דווקא בתי-הספר בקבוצת ההשוואה מאפשרים לתלמידים לימודים בהיקף רחב יותר יחסית לבתי-הספר שבתוכנית.

■ **"צריכת" לימודי יהדות:** בחטיבות הביניים שיעור התלמידים המממשים את ההיצע העומד לרשותם ולומדים מחשבת ישראל ו/או תורה שבעל-פה גבוה יותר בבתי-הספר שבתוכנית יחסית לבתי-הספר שבקבוצת ההשוואה.

בחטיבות העליונות, כנראה לקראת בחינות הבגרות, יורד שיעור התלמידים הלומדים לימודי יהדות במידה ניכרת -- בשתי קבוצות בתי-הספר. יחד עם זאת, שיעור התלמידים הלומדים מחשבת ישראל גבוה פי שניים בבתי-ספר שבקבוצת התוכנית יחסית לבתי-הספר שבקבוצת ההשוואה.

שיעור הנבחנים בבחינות בגרות במחשבת ישראל מראה מגמה מעניינת -- שיעור הנבחנים במקצוע זה עולה בצורה תלולה בבתי-הספר שבתוכנית, כאשר שינוי המגמה החל בשנת הלימודים תשס"ה -- השנה השנייה לקליטת מורים בוגרי רביבים בבתי-ספר אלה. אמנם, גם בקבוצת ההשוואה חלה עליה גדולה, אולם נקודת המפנה חלה בתשס"ח ובשנה זו עמד שיעורם על כמחצית מהשיעור של הנבחנים בבתי-ספר שבתוכנית. בתנ"ך ובתורה שבעל-פה נבחנים רק 2%-3% מהתלמידים בשתי הקבוצות, כך שאין משמעות להבדלים ביניהן.

בתי-הספר בקבוצת התוכנית נערכו מבחינת כוחות ההוראה לספק את "ההיצע" ו"הביקוש" שתוארו, והם מעסיקים מורה אחד למקצועות יהדות לכל שתי כיתות יחסית למורה אחד לכל שלוש כיתות בקבוצת ההשוואה.

■ **פעילויות בלתי פורמאליות** בתחומי יהדות הן חלק מחיזוק נושאים אלה בבית-הספר. ככלל, בתי-הספר בשתי הקבוצות מקיימים מגוון גדול מאד של פעילויות בלתי-פורמאליות. היתרון של קבוצת התוכנית בא לידי ביטוי בפעילויות לא שגרתיות, כגון קיום בתי-מדרש (בשעות הלימודים ואחריהן) או הכרת ארון הספרים היהודי. כמו-כן, יותר בתי-ספר שבתוכנית מפתחים תוכניות בית-ספריות ייחודיות ולא מסתפקים בתוכניות מדף.

מטרות תוכנית רביבים ברמת בתי-הספר מושגות כמעט במלואן: בבתי-הספר שבתוכנית קיים היצע יותר נרחב של מקצועות יהדות, יותר תלמידים מממשים את ההיצע ולומדים לימודי יהדות (במיוחד בחטיבות הביניים) והם מקיימים יותר פעילויות ייחודיות בנושאי

יהדות. באשר לבחינות הבגרות -- מושגות המטרות רק במחשבת ישראל בהן נבחנים תלמידים רבים יותר מאשר בבתי-הספר בהשוואה. בתנ"ך מוגבר ובתורה שבעל-פה דומה שיעור הניגשים לבחינות בגרות בשני סוגי בתי-הספר.

תוצרים ברמת התלמיד -- נבדקו עמדותיהם של התלמידים כלפי יהדות, יחסם ללימוד מקצועות היהדות, הידע אותו רכשו בלימודיהם והערכתם את מורי היהדות איתם הם לומדים (בשני מימדים 'המורה כמלמד' ו'המורה כמחנך'). כל זאת בפיקוח על סדרת משתנים בלתי-תלויים, מבניים וייחודיים לתלמיד, ותוך השוואה של שתי קבוצות תלמידים -- תלמידים הלומדים עם מורים בוגרי רביבים ותלמידים, מאותם בתי-ספר, הלומדים עם מורים אחרים¹. **הגברת התעניינות התלמידים ביהדות** והחשיבות שהם מייחסים לה בחייהם היא מטרה מוצהרת של תוכנית רביבים אותה הדגישו במיוחד המורים (כ-70%):

- הגדרת התלמיד את עצמו בזיקתו לדת היא הגורם העיקרי הקובע את זהותם היהודית של התלמידים: זהות יהודית של תלמידים המגדירים עצמם מסורתיים או דתיים (שיעורם במדגם עומד על 45% על אף שמדובר בבתי-ספר ממלכתיים) חזקה הרבה יותר מזו של תלמידים המגדירים את עצמם חילוניים (79% בהשוואה ל-46%), וכך גם החשיבות שהם מייחסים ליהדות (73% בהשוואה ל-44%)
- לא נמצאו הבדלים בין עמדותיהם של תלמידים שלמדו עם מורה בוגר תוכנית רביבים (תלמידי התוכנית) לבין עמדותיהם של תלמידים שלמדו עם מורה אחר שאינו בוגר רביבים (תלמידי ההשוואה) באשר ליחסם ליהדות -- כ-60%-50%, מתלמידי שתי הקבוצות, מדווחים שהם מרגישים שייכים לעם היהודי וכי היהדות תופסת מקום חשוב בחייהם. כרבע מתלמידי שתי הקבוצות אף עוסקים בפעילויות הקשורות ליהדות שלא במסגרת יום הלימודים. אולם, "אני מרגישי ישראלי" הוא המרכיב החזק ביותר בזהותם של תלמידי שתי הקבוצות -- כ-90% השיבו על כך בחיוב
- עמדות אלה נשמרות, בין אם המורה המלמד אותם הוא בוגר מחזורים א' או ב' ברביבים וצבר מספר שנות ניסיון בעבודה, בין אם הוא בוגר מחזורים מאוחרים יותר ובין אם אינו בוגר התוכנית
- זהותם היהודית והישראלית של תלמידים ילידי הארץ חזקה יותר מזו של תלמידים ילידי חו"ל.

¹ בגלל הריכוז הגדול של בתי-ספר שבתוכנית בירושלים, כמחצית מתלמידי המדגם הם ירושלמים, עלתה שאלה האם יש ייחוד כלשהו בירושלמיות בבחינת "אזכור דירושלים מחכים" שעלול לטשטש הבדלים בין תלמידי התוכנית לתלמידי ההשוואה. בדיקה העלתה כי, במקרה זה, "אזכור דירושלים לא מחכים" – אין הבדל בין תלמידים ירושלמים לבין יתר תלמידי המדגם.

- לכל המשתנים האחרים שנבדקו (תפקיד המורה -- מחנך הכיתה או מורה מקצועי, שלב החינוך -- חטיבת ביניים או חטיבה עליונה, המקצוע עליו נשאל התלמיד, והמגדר) -- אין קשר ליחסם של התלמידים ליהדות

שיפור יחס התלמידים למקצועות היהדות ורכישת ידע במקצועות אלה הן מטרות אותה

ציינו כשלושה-רבעים מהמורים:

- כמו לגבי הזהות היהודית, כך גם לגבי יחס התלמידים למקצועות יהדות -- יחסם של תלמידים המגדירים עצמם מסורתיים או דתיים חיובי יותר מיחסם של אלה המגדירים עצמם חילוניים (57% בהשוואה ל-35%), והם גם אלה המדווחים יותר כי רכשו ידע בשיעורים (44% בהשוואה ל-32%)
- לתלמידי ההשוואה יחס חיובי יותר למקצועות היהדות יחסית לתלמידי התוכנית (49% בהשוואה ל-41%) וכמו-כן שיעור יותר גבוה מהם מדווחים כי הרחיבו את ידיעותיהם בשיעורי היהדות (40% מתלמידי ההשוואה לעומת 35% מתלמידי התוכנית)
- גם הניסיון שצבר המורה בהוראה אינו משפיע על יחס התלמידים למקצוע -- יחסם של תלמידים למורים שסיימו את תוכנית רביבים במחזורים א' או ב' דומה ליחסם של תלמידים שלמדו עם מורים פחות מנוסים -- בוגרי מחזורים ד' או ה'
- קיימים הבדלים קטנים ולא משמעותיים ביחסם של התלמידים למקצועות היהדות ולמידה בה הם חשים שרכשו ידע בשיעורים לפי תפקיד המורה, שלב החינוך, המקצוע אליו התייחסו, ארץ לידתם או המגדר שלהם

הערכת התלמידים את מורי היהדות הוגדרה כאינדיקטור למטרה המרכזית של תוכנית

רביבים -- הכשרת מורים "מזן אחר":

- כמחצית מהתלמידים נתנו הערכה חיובית 'למורה כמלמד' וכשליש נתנו הערכה חיובית 'למורה כמחנך' -- ללא הבחנה בין תלמידי התוכנית לתלמידי ההשוואה
- הניסיון שצבר המורה בעבודה בא לידי ביטוי בהערכת התלמידים: מורים שסיימו את לימודיהם ברביבים במחזורים א' או ב' זוכים להערכה גבוהה יותר, הן יחסית לעמיתיהם הצעירים יותר והן יחסית למורים שאינם בוגרי התוכנית, בשני מימדי ההערכה: 62% מהתלמידים העריכו חיובית את מוריהם הוותיקים כ'מורים מלמדים' בהשוואה ל-41% עד 53% מהתלמידים שהעריכו חיובית את המורים האחרים; מגמה דומה התקבלה גם לגבי הערכת 'המורה כמחנך' -- 44% מהתלמידים העריכו חיובית את המורים הוותיקים בהשוואה ל-33% עד 38% שהעריכו חיובית את המורים האחרים

- כאשר המורים הם גם מחנכי הכיתה הם זוכים להערכה חיובית יותר בעיקר כ'מורה מחנך' (49% ו-35% בהתאמה); כמו-כן, המורים המלמדים מחשבת ישראל זוכים להערכה חיובית יותר יחסית להערכה לה זוכים המורים המלמדים תנ"ך
- ילידי הארץ ובנות נתנו הערכות מעט גבוהות יותר בהשוואה לילידי חו"ל ולבנים; שלב החינוך ודתיות התלמיד אינם משנים את הערכות התלמידים
- לסיכום נושא התוצרים ברמת התלמיד, ומשום ריבוי המשתנים והמימדים נערך ניתוח רב-משתני ממנו עולה התמונה הבאה:
- משקל דתיות התלמידים בהשפעה על זהותם היהודית והחשיבות שהם מייחסים לה גדול פי שלושה ממשקל ההשפעה של הערכתם את המורה
- משקל הערכת המורה בהשפעה על יחס התלמידים למקצועות היהדות גדול פי 1.5 ממשקל ההשפעה של דתיות התלמיד, ופי שלושה בהשפעה על המידה בה רכשו התלמידים ידע
- הערכת המורה מושפעת בעיקר מהיותו מחנך כיתה ומהיותו "רביבאי ותיק", כלומר בוגר מחזור א' או ב' של תוכנית רביבים

ראינו, כי ברמת בית-הספר הושגו רוב מטרות תוכנית רביבים. אולם, ברמת התלמידים ההצלחה מוגבלת: כמעט ואין בידי בית-הספר או המורים לעשות להגברת זיקת התלמידים ליהדות שכן זהות יהודית והחשיבות שהתלמידים מייחסים לה נקבעת בעיקר על-ידי משתנים שהתלמידים "הביאו מהבית" -- מידת דתיותם וארץ לידתם, ללא קשר להכשרת המורה המלמד אותם.

שיפור יחס התלמידים למקצועות היהדות ורכישת ידע במקצועות אלה עדיין לא הגיע לכלל מימוש -- לתלמידי ההשוואה יחס חיובי יותר למקצועות יהדות מאשר לתלמידי התוכנית ושיעור מדווחים שרכשו ידע בשיעורי יהדות גבוה יותר.

המטרה המרכזית של תוכנית רביבים -- הכשרת מורים "מזן אחר" מושגת לאיטה: אמנם לא נמצאו הבדלים בין הערכת תלמידי התוכנית את מוריהם לבין הערכתם של תלמידי ההשוואה את המורים, אך המורים בוגרי מחזורים א'-ב' זכו להערכות חיוביות יותר מאשר יתר המורים. כלומר, הדרך בה ניתן לקדם את מטרות התוכנית (לפחות את המטרות של שיפור היחס למקצועות היהדות וקידום הידע) היא לפעול באופן שיעלה את הערכת התלמידים למוריהם.